

भारतीय स्वातंत्र्याचा अमृत
महोत्सव : संधी आणि
आव्हाने

मुख्य संपादक

प्राचार्य डॉ. सदाशिव हरिभाऊ सरकटे

जयभवानी शिक्षण प्रसारक मंडळ संचलित
कला व विज्ञान महाविद्यालय शिवाजीनगर, गढी ता. गेवराई, जि. बीड.

SIDDHI PUBLISHING HOUSE

NANDED - 431605.

ISBN No.: 978-81-955479-7-5

मुख्य संपादक
प्राचार्य डॉ. सदाशिव सरकटे
मो. नंबर : 7875827115

*

प्रकाशक
सिद्धी पब्लिकेशन,
मारोती मंदिराजवळ,
भावसार चौक, तरोडा खु. नांदेड
मो. 9623979067
ईमेल – shrishprakashan2009@gmail.com

Website : www.wiidrj.com

*

अक्षर जुळवणी
डॉ. राजेश गंगाधरराव उंबरकर

*

मुद्रक
अनुपम प्रिंटर्स
श्रीनगर, नांदेड. मो. 9175324437

© सर्व अधिकार संपादकाकडे

*

प्रथम आवृत्ती
24 मे 2022
किंमत : 400 /- रु

सदरील ग्रंथातील कोणताही भाग किंवा मजकूरकरीता सदरील संशोधक स्वतः
जबाबदार राहतील संपादक जबाबदार असणार नाही.

:: सहसंपादक ::

प्रो. डॉ. फाटक आर. सी

प्रा. डॉ. यशवंतकर एस. एल

प्रा. कटके डी. के

प्रा. डॉ. जाधव आर. जे

प्रा. डॉ. काकडे एस. आर

प्रा. डॉ. पवळ ए. डी

प्रा. डॉ. खताळ आर. डी

प्रा. डॉ. घुगे एस.पी

प्रा. डॉ. सिद्दीकी झेड. एस

प्रा. डॉ. पठाण के. एम

प्रा. डॉ. ढवळे जे. एस

प्रा. रिंगणे आर. बी

प्रा. श्रीमती रकटे जे. बी

प्रा. श्रीमती पोटकूले एच. टी

१८	स्वातंत्र्यानंतर केंद्र व राज्य शासनाच्या महिला व बालकल्याण योजनांचा अभ्यास - बचत गटाच्या संदर्भात	कविता ज्ञानेश्वर सोनुने	१७५
१९	कृषी विकासात जलसंधारणाचे महत्त्व : एक अभ्यास	प्रा. एस. टी. कावळे	१८३
२०	महाराष्ट्र राज्य जल धोरण अभ्यास	डॉ. कलंदर मुस्तफा पठाण	१८८
२१	भारतातील मासेमारी संस्थांचे आणि सागरी नियमनाचे स्वरूप	प्रा. डॉ. सिताफुले एल. एस.	१९४
२२	भारतीय लोकशाही आणि मानवाधिकार	प्रा. डॉ. भगवान श्रीपती सांगळे	२०१
२३	भारतातील नगदमुक्त आर्थिक व्यवहार	डॉ. संजय मुंडकर	२११
२४	स्वातंत्र्योत्तर काळातील नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांचे आरोग्य, आहार व समस्या	श्रीमती सय्यद शाहीन शफी	२१८
२५	"मराठवाड्यातील शरीरसौष्ठव क्रीडा प्रकारातील खेळाडूंना येणाऱ्या समस्यांचा एक चिकित्सक अभ्यास"	डॉ. बाळासाहेब आश्रुबा सरपते सोनवणे राहुल गौतम	२३०

महाराष्ट्र राज्य जल धोरण अभ्यास

डॉ. कलंदर मुस्तफा पठाण

भूगोल विभाग कला व विज्ञान महाविद्यालय शिवाजीनगर मंडी ना. नेवराई
जि. बीड

महाराष्ट्र राज्य नैसर्गिक रित्या संपन्न राज्य आहे. परंतु या राज्याच्या सर्व भागांमध्ये नैसर्गिक परिस्थिती साखी नाही काही भागांमध्ये निसर्ग संपन्नता पहावयास मिळते तर काही भागात रुक्षता व अचर्षण प्रवण परिस्थिती पहावयास मिळते हा निसर्गाचा प्रादेशिक असमतोल राज्यामध्ये पहावयास मिळतो त्यामुळे वाढती लोकसंख्या व दरडोई पाण्याची उपलब्धता यांच्यामध्ये समतोल साधने राज्याला अवघड बनले आहे. यातच वाढत चाललेली दरी वाढते शहरीकरण व औद्योगीकरण यामुळे जल व्यवस्थापनावरील तान व खर्च वाढत चालला आहे आजच्या काळामध्ये जल व्यवस्थापन हे प्रत्येक राज्याच्या व देशासमोरील एक एक प्रमुख आव्हान ठरले आहे. जल धोरणात पाण्याचे नियोजन संवर्धन व वितरण हे घटक महत्त्वाचे आहे पृथ्वीवरील सर्व क्रिया प्रतिक्रिया ह्या पाण्याशी निगडित आहे. जसे पाण्याचे पाणी सिंचन औद्योगीकरण उत्पादन बीज निर्मिती बांधकाम वन संवर्धन जैवविविधता इत्यादी निसर्गातील सर्व क्रियांचे व विकास यासाठी पाण्याची गरज आहे. सप्टेंबर 2015 मध्ये संयुक्तराष्ट्रातील 193 सदस्य राष्ट्रांनी पुढाकार घेऊन पुढील पंधरा वर्षात साध्य करावयाच्या सतरा शाश्वत विकास उद्दिष्टं करिता करारबद्ध झालेले आहे. यामध्ये प्रमुख उद्दिष्ट म्हणजे "सर्वांसाठी शुद्ध जल व स्वच्छता" हे शाश्वत विकास करण्यासाठी व मानवी जीवन सुसह्य करण्यासाठी महत्त्वाचा उद्देश आहे. यातून असे स्पष्ट होते की जल हा घटक संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या कार्यसूची वर स्पष्टपणे आलेला आहे. हे आरोग्यपूर्ण जीवन सुनिश्चित करणे, भुकेची समस्यांचा पूर्णपणे विमोड करणे, आर्थिक

सुबत्ता व पर्यावरण पृष्क औद्योगिक विकास यामह इतर उद्दिष्टे सुद्धा पाण्याशिवाय पूर्ण करता येणार नाही. यामोबतच निमर्गातील नैमर्गिक घटक यांचा वापर समय सूचकता व मद्मद्विकेकवुद्धी ने वापर करावा. यामोबतच निमर्गातील ज्या वेगवेगळ्या परिसंस्था आहे या परिसंस्थेचा देखील संतुमित विकास करणे गरजेचे आहे. यांच्या विकासबाबरोबरच ती सौरक्षित व पुनर्स्थापित करणे जंगलाने शाश्वत व्यवस्थापन, वाढत्या बालवंटीकरण आला आळा घालने, जैवविविधतेचा होणारा राम धांबवणे या बाबी देखील महत्वाचे आहे. अशा पद्धतीने शाश्वत विकास द्वारे दिलेल्या उद्दिष्टांची ची मांडणी करण्यात आलेली आहे. ध्येय साध्य करण्यासाठी जल संपत्तीचा विकास व व्यवस्थापन करणे अत्यंत महत्वाचे आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

- १) राज्याच्या जल धोरणाचा अभ्यास करणे.
- २) जल संवर्धनाला विशेष प्राधान्य देणे.
- ३) पाण्याचे न्याय वाटप करणे.
- ४) पाण्याची मागणी व पुरवठा यामधील असमतोलाचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची ग्रहीतके :-

- (1) राज्याच्या जल धोरणाची माहिती प्राप्त होते.
- (2) जलसंवर्धनला ऊर्जा मिळते व महत्व प्राप्त होते
- (3) ती पाण्याची सर्वासाठी उपलब्धता करणे सोपे होते.
- (4) पाण्याचा योग्य वेळी व योग्य जागी वापर लक्षात येतो.

संशोधन पद्धती :- सदरील संशोधन लेखामध्ये प्रार्थमिक व दुय्यम स्त्रोतांच्या माध्यमातून माहिती गोळा करून विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

संशोधन विधान :-

"महाराष्ट्र राज्य जल धोरणाचा अभ्यास"

अभ्यास क्षेत्र :-

सदर शोध निबंधासाठी महाराष्ट्र राज्याची निवड करण्यात आलेली आहे. महाराष्ट्र राज्य हे भारतातील अग्रगण्य राज्यांमध्ये गणले जाते या राज्यांमध्ये सर्वप्रथम जल धोरणाची सुरुवात 2003 मध्ये करण्यात आली. यात पूर व अवर्षणाच्या समस्ये बरोबरच वाढते शहरीकरण व औद्योगीकरण सिंचनाच्या समस्या व इतर पाण्याशी निगडित समस्यांचा विचार न करता या जल धोरणाची अंमलबजावणी सुरु झाली परंतु या जल धोरणांमध्ये अनेक त्रुटी आढळून आल्या त्यामुळे 2003 च्या जल धोरणाचा हे अडावा 2011 मध्ये घेण्यात येऊन त्यात थोड्याफार प्रमाणात बदल करून 2012 मध्ये केंद्र सरकारने राष्ट्रीय जल धोरण जाहीर केले. त्या अनुषंगाने महाराष्ट्र राज्याने देखील राष्ट्रीय जल धोरणाची सुसंगत व्यापक आणि लवचिक जल धोरण 2019 मध्ये तयार केले. यालाच "महाराष्ट्राची जलनीती-2019" असे म्हणतात या नव्या जल धोरणानुसार जल आराखडे तयार करताना महाराष्ट्र जल मंडळ व राज्य जल परिषद यांच्या मान्यतेशिवाय जल आराखड्यातील कामे करता येणार नाही. अशी तरतूद करण्यात आली. या जलनितीत राज्यातील जलक्षेत्रात समोरील पाण्याची मागणी व पुरवठा या मधील वाढते असंतुलन, पाण्याच्या उपलब्धतेची निश्चितता व वापरावरील मर्यादा पूर व अवर्षणाची समस्या जलक्षेत्र ची कार्यक्षमता, त्याची सिंचनक्षमता व पाण्याचा प्रत्यक्ष वापर यातील तफावत, भूजलात दिवसेंदिवस होणारी वजावट, नागरी व ग्रामीण भागातील जलवितरण प्रणाली, पाण्याच्या गुणवत्तेत दिवसेंदिवस खालवनारा दर्जा, नैसर्गिक जलसाठे, आणि नदी-नाले तलाव यांच्या कार्यक्षेत्रात होणारी अतिक्रमणे अशा अनेक समस्या व

आव्हाने राज्यासमोर आहे या अहवालाचा विचार करून, राज्याने नवीन जलनीती तयार करताना राज्यात शुद्ध जल व स्वच्छता याची सुनिश्चितता करणे, पाणी टंचाई व अवर्षणास समोरे जाण्यासाठी आवश्यक स्थितिस्थापकता (establishment) निर्माण करणे, विविध पाणी वापर घटकांमध्ये समन्यायी पद्धतीने पाण्याची क्षेत्रीय वाटप करणे, पाण्याचे समन्यायी वाटप करून वाटप केलेल्या पाण्याची हमी देणे, त्यावर आधारित परिसंस्थांचे संरक्षण करणे, भूपृष्ठ जल व भूजल यांच्या दर्ज्याची संरक्षण करणे, उपलब्ध पाण्याची उत्पादकता व कार्यक्षमता यात वाढ करणे, सुयोग्य सुधारणा सह जलसंपत्ती विकास करून एकात्मिक जलसंपत्ती व्यवस्थापनाकडे पद्धतशीरपणे संक्रमण करणे, ही उद्दिष्टे ठरवण्यात आली तसेच मूलभूत समस्या तत्वे आणि एकिकृत राष्ट्रीय दृष्टिकोन लक्षात घेऊनउन राष्ट्रीय जल नीती च्या धर्तीवर तसेच जलक्षेत्रांमधील राज्य सापेक्ष समस्या व आव्हाने यांचे निराकरण करण्याच्या उद्देशाने राज्याच्या 2003 च्या जलनीतीत सुधारणा करण्यात आल्या. त्यानुसार महाराष्ट्र राज्य जलनीती 2019 ला शासनाची मान्यता देण्यात आली आहे. महाराष्ट्र राज्य जलनीती 2019 राज्यातील पाण्याची उपलब्धता प्रदेशानुसार विपम प्रमाणात आहे काही भागांमध्ये पाण्याची उपलब्धता जास्त तर काही भागात अत्यल्प आहे काही भागांमध्ये पाणी पिण्यासाठी ही उपलब्ध होत नाही. राज्याच्या वऱ्याच भागांमध्ये पर्जन्यछायेच्या प्रदेशात मुळे वराच भाग अवर्षण प्रवण क्षेत्रात मोडतो तर काही भाग अतिवृष्टीने ग्रासलेला असतो वातावरणातील बदलांच्या संभाव्य धोक्यामुळे परिस्थिती विकट होत चालली आहे पाणी हा राज्याच्या सूचीमधील विषय असल्यामुळे महाराष्ट्र राज्याने आपली स्वतःची जलनेती प्रथमतः 2003 मध्ये तयार केली त्यानंतर त्यात मे 2011 मध्ये अंशतः सुधारणा करून या जल नीतीचा अवलंब केला व त्यातून राज्याच्या जल विकासात महत्त्वाचे सकारात्मक बदल घडू लागले त्याचबरोबर

जलक्षेत्रात भेडसावणाऱ्या समस्या व आव्हाने उद्यापर्यंत कायम आहे. त्यामुळे जलक्षेत्रात धोरणात्मक सुधारणा करणे गरजेचे आहे ही पार्श्वभूमी विचारात घेऊन भारत सरकारने जलनीती मध्ये सुधारणा करण्याची सुचित केले त्यामुळे राज्य सापेक्ष समस्या व आव्हाने यांचे निराकरण करण्याच्या उद्देशाने राष्ट्रीय जलनीती च्या धर्तीवर राज्य जलनीती सुधारणा करण्यात आल्या त्यालाच महाराष्ट्र राज्य जलनीती 2019 असे म्हणतात. राज्य जलनीती धोरणाची व्याप्ती ही जलनीती राज्य शासनाने पाण्याशी संबंधित सर्व विभाग, राज्यातील निमशासकीय अभिकरणे, स्थानिक संस्था पाण्याचा वापर करणारी राज्यातील सर्व यंत्रणा, नागरिक यांचा समावेश या जलनीती धोरणामध्ये करण्यात आला,

राज्य जल धोरण उद्दिष्टे :-

- १) राज्यात शुद्ध जल व स्वच्छता याची सुनिश्चितता करणे.
- २) पाणी टंचाई व अवर्षणास समोरे जाण्याची कुवत निर्माण करणे.
- ३) पाणी वाटपामध्ये न्यायिक पाण्याची क्षेत्रीय वाटप करणे.
- ४) वाटप केलेल्या पाण्याची हमी देणे.
- ५) सभोवतालच्या परिसंस्थेचे संरक्षण करणे.
- ६) भूजल व भूपृष्ठ जन यांच्या गुणवत्तेत वाढ करणे.
- ७) पाण्याची उत्पादकता व कार्यक्षमता यांच्यात वाढ करणे.

राज्य जलनीती च्या केंद्रस्थानी असलेले विषय :-

- १) जल व्यवस्थापनामध्ये लाभधारकांच्या सहभागाची सुनिश्चित करणे.
- २) धोरणात्मक नियोजन व गुंतवणुकीबाबत प्रधान्य देणे.
- ३) धोरणांची अद्यावतीकरण करणे.
- ४) मागणी व पुरवठा यांचे व्यवस्थापन करणे.

(5) पाणी वापरात सुधारणा करणे.

(6) वापरायोग्य पाण्याची प्रमाण वाढवणे.

उपाय योजना :-

(1) लाभधारक का चा सहभाग वाढवणे.

(2) क्षेत्रीय वाटप व्यवस्थित करणे.

(3) एकात्मिक जल आराखडा तयार करणे.

(4) जलसंपत्तीचे योग्य नियोजन करणे.

(5) पाण्याची मागणी व पुरवठा यांच्यातील तफावत कमी करणे.

(6) पाण्याची गुणवत्ता वाढवणे.

(7) जलसंवर्धन करणे.

(8) घरगुती रशी औद्योगिक पाणी वापराचे नियोजन करून व्यवस्थापन करणे.

(9) भूजल विकास व व्यवस्थापन करणे.

(10) अवर्षणाचा प्रभाव कमी करण्यासाठी वेगवेगळ्या प्रकारे जल संवर्धन करणे.

(11) समाजामध्ये जनजागृती करून समाजाला जलसंवर्धन करण्यासाठी प्रवृत्त करणे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

1. माझे गाव माझे तीर्थ, अण्णा हजारे, स्वामी विवेकानंद कृतज्ञता निधी राळेगण सिद्धी, ता. पारनेर जि. अहमदनगर
2. पाणी आडवा पाणी जिरवा, हेमराज शहा, रिया पब्लिकेशन कोल्हापूर
3. कृषी विकास व आधुनिक सिंचन पद्धती, डॉ. मदन शिंदे, चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद.
4. वॉटर्षेड डेव्हलपमेंट प्रोग्राम इन डॉट पॉर्न येरीया, राकेश कुमार, अध्ययन प्रकाशन न्यू देहली
5. जल जीवन का आधार, कृष्ण कुमार मिश्र, नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया.